

ИСТОРИЯ

Д.М. МҮҚАТОВА

ХХ ФАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ЭТНОСТАРДЫҢ ҚОНЫСТАРЫ МЕН КӘСІБІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАР

ХХ ғасырдың бас кезінде Түркістан өлкесіндегі қазақтардың мал жаятын жайылымдары тарыла бастаған соң, олардың көпшілігі отырықшылыққа көше бастады.

Жергілікті тұрғындардың өз жерлерінен өздері айрылып, отырықшылыққа көшкендеріне шұрайлы жерлердің өзі аз беріліп, құнарсыз жерлердің берілгендейтін, жердің межелері дұрыс белгіленбейендігін, т.б. айғақтайдын құжаттардың біріне мына төмөндегі іс-қағаз куә болады.

1913 жылы 13 мамыр күні Бішкек қаласының статистикалық бөлімінің менгерушісі А.Ф. Яроловский Сырдария облысы Әулиеата уезінің қоныс аударушыларды орналастыру белімінің басшысы А.М. Сахаровке былай дейді: «Әулиеата уезіндегі қырыздарды (қазактарды) жерге орналастыру барысында көптеген категіктер жіберілуде. Оларды реттеу киындықпен жүргізілуде. Шақпак болыстығының кейбір аймақтарын қағазға түсіруде аз жер қалдырылып, жергілікті тұрғындар арасында түсінбеушілік етек алуды. Сондай-ақ бір ауылдың шекарасын екінші бір болыстың жеріне кіргізіп қою, шекара межелерін дұрыстап белгілемегендіктен талас-тартыстар шыға бастады. Жергілікті тұрғындар күн сайын жергілікті жерге орналастыру басқармасына келіп, өздерінің шекарасын дұрыстап белгілеп берулерін, комиссияның шығарған жоспарын, ережесін берулерін талап етуде. Олар жерге орналастыру басқармасының бүйрекін сәйкес өздеріне тиесілі жерлерін алғысын келеді» [1, 3 п].

Жергілікті тұрғындарды жерге орналастыруда көптеген кедергілер, қыындықтар, тосқауылдар болғандығы осыдан-ақ белгілі болып тұр. Соған қарамастан Сырдария облысының әр уезінің болыстықтарында сауатты, көзі ашық, оқыған азаматтар болды.

Атап айтқанда, олардың Әулиеата уезінің қоныс аудару басқармасына жазған өтініштері, телеграммалары осыған дәлел бола алады. Мысалы, өзінің Әулиеата уезінің Толканов болыстығына бағынышты 4, 5, 6 ауылдары тұрғындары атынан, өздері құрған отырықшы ауыл «Жанұзак», «Шолак қайынды» қашан занды тұрде бекітіледі деп сұрайды. Онда қоныс аудару басқармасының 1916 жылғы 14 наурыздығы бүйрекі жүр: «Сіздердің сұрактарыныңға орай, біздің айттар жауабымыз, қол астыңыздығы тұрғындарға

жеткізініздер. Жерге отырықшылыққа көше берініздер және қора-жай салып, тіршілік ете берулерінізге болады» [2, 34-35 пп].

Черняев уезінде Сырдария облыстық қоныс аудару басқармасына жиі-жіті өтініш, арыз түсіріп отырған, қазақ жеріне, ауылдарына байланысты үлкен мәселе көтерген Момынбек Қырғызыбаев болса, осы секілді іс-қағаздарды 1914 жылы 17 қараша күні Түркістан участогінің приставына Сырдария облысы Сырдария уезі Қарнак болысы Қарнак селосының тұрғындары Шарап Мырзабаев, Тонбай Садақбаев, Нәжім Мырзабаев, Сарыбай Сатыбалдиев, т.б. түсірген.

Олар жер бөлу комиссиясының қызметкері Цельминге сенімсіздік білдіретіндігін, жер бөлуде қателіктер жіберіліп отырғандығын айтады [3, 59 5-7 пп].

Ал Сырдария облысы Черняев уезі Қорғалжын болысы 3, 7 ауылдардың 237 киіз үй тұрғындары пайдаланып отырған Қараспан елді-мекенін өздеріне қалдыруын сұрап, осы ауылдың тұрғындары Әжібаев және Қосақов Мемлекеттік Думаның төрағасының атына өтініш түсірген [3, 54 п].

Осы жоғарыдағы өтініштер, арыздар және т.б. ешкайсысы да он шешімін тапқан жок. Керінше, сырттан келген келімсектерге құнарлы, шұрайлы жерлер үlestіріліп беріліп, жағдайлар жасалды. Бұл патша өкіметінің Столыпиндік реформасынан кейінгі жағдай еді.

ХХ ғасырдың басында патша өкіметі қол астындағы халықтар жөнінде терен зерттелген, анықталған тұп-деректердің өз уақытында жеткізілуін қатаң қадағалап отырды. Солардың бірі, қазақ ауылдарына байланысты тұп-деректер деп батыл айтудымызға болады.

Атап айтқанда, Сырдария облысының 5 уезі, болыстықтары, ауылдарындағы өздері сайлаған немесе жергілікті тұрғындар орталарынан сайлаған ауыл старшиналарына сұрақ-анкеталық іс-қағаздарын жіберіп, қол астындағы қазактардың шаруашылық тұрі, жер көлемі, айналысатын көсібі, мал басы, тұрғындары саны жөнінде мәлімет алғып отырды.

Мысалы, Ташкент уезінде 4 участок және 27 болыстық болды.

Сырдария облысы Ташкент уезі, Троиц участогы Александровск болыстығында 10 орыстар мекендердегі село болды. Бұл елді-мекендердегі

қора-жайлар саны – 906, ал тұрғындар саны, ерлер – 2897, әйелдер – 2835 адамды құрады. Ал жергілікті тұрғындар мекендереген ауылдардың саны – 40, отырықшылыққа көшкендер – 4040 тұтін, ал көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындар – 94 киіз үй болды. Жалпы 14843 ер адам, 13650 әйелді құрады. Патша өкіметтің қазақ жерін отарлау нәтижесінде көптеген қазақ ауылдары (отырықшылыққа көшкен) және көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ауылдар жергілікті әкімшілік орындарына ақшалай алым-салық төлеп тұрды. Мысалы, 1875 жылы Сырдария облысы Перовск уезі Николаевск бөлістігінде 1633 киіз үйден тұратын қазактардан 5715 сом 50 тиын жинаған [4, 4 п]. Жергілікті тұрғындардан жинаған алым-салықты әскери адамдарға азық-түлік, киім-кешек, жалақы, т.б. беруге пайдаланып отырған.

Қазақ ауылдарында да темір соқаны пайдалану, малға жем-шөп шауып, қыска дайындалу, т.б. секілді құбылыстардың пайда бола бастауы, қазақ ауылдары мен қоныс аударушылар селосы арасында қарым-қатынас, сауда байланысы, «тамыр» болу, т.б. белгілері көріне бастағандығын көрсетеді.

Бұл жөнінде А.П. Кауфман: «Қоныс аударушылар елді-мекендерінің әсері қырғыздар (қазактар) шаруашылығынан да көріне бастады. Мысалы, Ванновка селосының манайындағы казактар да етін науқаны кезінде қоныс аударушылар секілді темір соқаларды пайдалана бастаған», - деп жазды [5, 169].

Сырдария облысына қоныс аударушылардың көпшілігі ауылдық жерлерге көбірек орналасты. Себебі бұл өлкеге келген қоныс аударушылар да жерге біртабан жақындау қарапайым шаруалар еді. Сондыктan олар жергілікті халықтың шұрайлы деген жерлерін ұзақ мерзімге жалға алып немесе қазактарды алдап-сулап арзан бағаға сатып алып, ешкімнің рұқсатынсыз тартып алу арқылы қоныс аударушылар елді-мекендерінің іргетастарын қалауды. 1908 жылғы деректер бойынша Сырдария облысының тұрғындарының 86 пайызы ауылдық жерлерде, тек кана 14 пайызы ғана қалада тұрғандарын байқауға болады. Қоныс аударушылар тығыз орналасқан, яғни көбірек шоғырланған Шымкент, Ташкент және Әулиеата уездері болды. 1884–1892 жылдар аралығында Сырдария облысында 37 елді-мекен пайда болды. Жоғарыда аталған 3 уездін ішінде ең алғашқы елді-мекен 1874 жылы құрылған Қарабалта (Әулиеата уезі) ауылы болды. Яғни, 1874–1876 жылдары Әулиеата уезінде алғашқы елді-мекендер Қарабалта, Шалдаваръ, Михайловка құрылды [5, 169].

Сырдария облысында 1891 жылға дейін 20-ға тарта елді-мекен пайда болып, онда 7702 адам

қоныстанды. 1891–1893 жылдар аралығында облыс көлемінде жанадан 22 елді-мекендер пайда болды. Бұл ішкі Ресей жерінде 1891–1892 жылдары аштық болып, Сырдария облысында қоныс аударушылар легінің толассыз ағылуымен байланысты еді. 1895 жылы облыс көлемінде 45 қоныс аударушылар селолары болды, оларда 15330 адам тұрды [6, 50].

Ал 1897 жылы облыс көлеміндегі 55 елді-мекен, 1906 жылы – 60, 1909 жылы – 92, 1911 жылы – 108 елді-мекен құрылды. 1917 жылы Түркістан өніріндегі 7,5 миллион тұрғынның 750 мың қоныс аударушылар болды. Яғни, Түркістан өніріндегі халықтың 10 пайызы, қала халқының 400 мыны, ауылдық жердегілердің 350 мыны (278 мыны орыстар) қоныс аударып келгендер болды. Қоныс аударушылар көп шоғырланған Жетісу облысы болды (175 мың адам). Бұл жердегі 195 қоныс аударушы мұжықтар елді-мекенімен қатар, 58,5 мың адам мекендереген 94 қазактар поселкелері болды. Түркістан өнірінің Сырдария, Самарқанд, Ферғана облыстарында балықшылар елді-мекенін, теміржол бекеттерін, т.б. санамағанда 269 елді-мекен болды. Онда 96,5 мың адам тұрды. Осылардың ішінде, 1917 жылы Сырдария облысында 190 елді-мекен болды. Ондағы қоныс аударушылардың жалпы саны 72,5 мың адамға жетті. Облыс көлемінде қоныс аударушылар көп шоғырларған Әулиеата уезі болды, ондағы 84 елді-мекенде 40 мыңнан астам адам тұрды. Шымкент уезіндегі 60 елді-мекенде 22 мың адам қоныстанған. Ал Ташкент уезінде 28 елді-мекенде 8,5 мың қоныс аударып келгендер тұрды. Ең аз қоныстанған уездер Перовск, Қазалы, Әмудария бөлімшесі болды [7, 71].

Мысалы, Перовск уезінде 7 елді-мекен болса, ондағы тұрғындардың жалпы саны 1600-ден аспады, Әмудария бөлімшесінде 2 елді-мекен болды, ондағы қоныс аударушылар саны 600 ғана болды. Қазалы уезіндегі қоныс аударушылар елді-мекендері тарап та кеткен.

Ал Түркістан өлкесінің Самарқанд облысында 20 елді-мекен ғана болып, онда 8,5 мың адам тұрды. Ферғана облысындағы 59 елді-мекенде 16,246 адам тұрған.

1910–1917 жылдар аралығында қоныс аударып келгендердің көпшілігі қалалық жерлерге көптеп шоғырлана бастады. Бұл патша өкіметтің сауда қарым-қатынасын жақсы жолға қою үшін ғана емес, сонымен бірге стратегиялық және саяси мақсат-мұдделермен ойластыра жүргізілген іс-шаралар еді. Қоныс аударушылардың калаларды мекендей бастауына байланысты олардың ролі арта бастады. Қалалар әскери-стратегиялық пункт – тек мәдениет, өнеркәсіп-сауда орталықтарына айнала бастады.

Нәтижесінде қалалар мен ауылды жерлер арасында тығыз қарым-қатынастар орнығып, жаңа кәсіпшілік, өнеркәсіптер, т.б. иеру қолға алына бастады. 10 мыңнан астам тұрғыны бар елді-мекеннің катарына Сырдария облысында Ташкент, Әулиеата, Шымкент, Қазалы, Перовск, Түркістан, Петро-Александровск қалалары жатқызылады [8, 11 п].

1910–1912 жылдардағы деректер бойынша, Ташкент қаласында барлығы 37902 қора-жай болды, ондағы тұрғындардың жалпы саны 234289 адамды құрады. Осылардың ішінде орыстар қоныстанған бөлігіндегі 8579 қора-жайда 69565 адам тұрды. Ал жергілікті тұрғындар 29323 қора-жайда орналасып, жалпы саны 164724 адамды құрады. Осы жерде біз мынаған назар аударуымыз кажет. Ташкент қаласындағы орыстар мекендеген және жергілікті тұрғындар мекендеген бөлігінде де екі ұлт өкілдерінен басқа да ұлт өкілдері қоныстанды. Атап айтқанда, орыстар – 46463, сарттар – 168771, поляктар – 4110, еврейлер – 3593, немістер – 3245, армяндар – 1919, татарлар – 1861, казактар – 1074, парсылар – 620, бұхарлар – 322, цыгандар – 242, қашқарлар – 193, дүнғандар – 40, ауғандар – 46, қытайлар – 13, ұнділер – 21, бұлғарлар – 35, француздар – 17, ағылшындар – 3, швейцарлар – 16, шведтер – 6, белгиялықтар – 9, т.б. болды. Олар әртүрлі өнеркәсіп орындарында (мақта тазалайтын зауыт, тері илеу зауыты, ет комбинаты, сабын зауыты, наубайхана, аяқ киім фабрикасы, т.б.) жұмыс жасады. Бұдан басқа 6 шарап зауыты, 3 сырға зауыты, 2 минеральды су зауыты, 4 темекі фабрикасы, 2 папирос фабрикасы, 2 кірпіш зауыты, 4 тері илеу фабрикалары болды [9, 38 п]. Ал Ташкент қаласынан жергілікті тұрғындар мекендеген бөлігінде 67 бояу фабрикасы, 74 тері илеу фабрикасы, 25 май шам және сабын жасау фабрикасы, 28 кірпіш зауыттары болды. Сонымен бірге, 129 дірмен, 187 тоқыма фабрикалары, т.б. болған.

Жалпы Ташкент қаласындағы 668 зауыт-фабрикаларда 44 мастер, 1068 жұмысшы енбек етіп, 6660,53 сомның өнімдерін өндіріп отырған. Әулиеата уезінде, 1-шарап зауыты, 4 сабын қайнату зауыты, 7 май шам фабрикасы, 2 тері илеу фабрикасы, барлығы 14 зауыт-фабрика жұмыс істеп, онда 83 жұмысшы, 25 мастер жұмыс атқарып, 184938 сомның өнімдерін өндірген. Шымкент уезінде 8 майшам, 6 сабын қайнату, 7 тері илеу фабрикасы, 11 ыдыс жасау, 5 кірпіш, 1 шарап зауыты болды. Барлығы 38 зауыт-фабрикада 81 мастер мен жұмысшылар жұмыс істеп, олар 11900 сомның өнімін өндірді. Перовск уезінде 1 сырға, Қазалы уезінде 2 сырға, 7 кірпіш күйдіру зауыты, т.б. болды. Сырдария облысы бойынша 751 зауыт-фабрика болып, онда 1441 жұмысшы енбек етіп,

1179906 сомның өнімдерін өндірген [10, 13 п].

Арада 5 жыл өткен соң, 1885 жылы Ташкент қаласында көптеген зауыт-фабрикалар ашылып, олардың саны көбейген, әртүрлі өнімдер шығара бастаған. Мысалы, жаңадан 1 мақта тазалау зауыты, 1 тары тазалау зауыты, 1 жібек току фабрикасы, 1 баспахана, 1 қағаз шығару зауыты, т.б. салынған. Барлығы 546 зауыт-фабрикада 33 мастер, 1400 жұмысшы 903890 сомның өнімдерін өндірген. Әулиеата уезінде сабын қайнататын 5 зауыт жылына 205 пұт сабын дайындағы, одан 410 сом пайда түсіп тұрды. Ал 1 тері илейтін зауытта жылына 200 тал тері иленіп, одан 775 сом пайда түсіп тұрды. Осы жерде сабын қайнататын және тері илейтін зауыттарда 1 жұмысшыдан болғанын ескеруіміз керек.

Сонымен бірге, Ходжент уезінде әртүрлі өнеркәсіп және ауыл шаруашылық заттарын өндіретін 465 зауыт-фабрикалардағы 1955 жұмысшы жылына 141767 сомның өнімдерін шығарып отырған. Шымкент уезінде 85 зауыт-фабрикаларда 230 жұмысшы 189136051 сомның тауарын өндірген. Қазалы және Перовск уездерінде 1 ғана зауыт-фабрика болды. Яғни, 1 сырға зауыты болып, онда жылына 2734 шелек сырға дайындалды, одан 5468 сом пайда түсіп отырды [10, 14 п].

1910 жылғы Сырдария облысының қорытынды есебінде 9 сырға зауытында 192 жұмысшы жұмыс істеп, олар жылына 625500 сомның сырғасын өндіреді (417000 шелек сырға) деген деректер кездеседі. Қант-қызылша зауытында 258 жұмысшы жұмыс жасап, 157187 пұт қант өндіріліп, 864518 сом 50 тиынға сатады. Арак-шарапты қөтерме сауда жасау коймасындағылар 7044643 сом шығын шығарса, 7873147 сом кіріс кіргізеді [11, 19 п].

ӘДЕБІЕТ

1 КРОММ. 33-к., 1-т., 47-ic.

2 КРОММ. 232-к., 1-т., 31-ic.

3 КРОММ. 33-к., 1-т., 59-ic.

4 КРОММ. 232-к., 1-т., 11a-ic.

5 Переселенческое дело в Туркестане. – СПб., 1910.

6 Проект всеподданейшего отчета генерал-адъютанта фон-Кауфмана. – СПб., 1885.

7 Фомченко А.П. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX- начале XX века (социально-экономический аспект). – Ташкент: Фан, 1983. – 128 с.

8 ӨРОММ. 269-к., 1-т., 460-ic.

9 ӨРОММ. 1-к., 16-т., 1598-ic.

10 ӨРОММ. 1-к., 16-т., 1932-ic.

11 ӨРОММ. 1-к., 1-т., 467-ic.

Резюме

На основе архивных материалов рассматривает место расположения и виды хозяйственной деятельности этносов Туркестанского края в начале XX века и их взаимоотношения с местными казахами.

Summary

In given article are analyzed main types to economic activity migrant and their social position in II half XIX and at the beginning initially XX ages in Turkestanskem edge.